

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛИНДЕГИ АДАМДЫН ЖАШ КУРАГЫН ТУЮНДУРУУЧУ АНИМАЛИСТИКТИК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Адам баласынын турмуш жолун, өнүгүп-өсүү процессин мезгилдерге бөлүштүрүүнүн натыйжасында, адамдын жаш курагын, курактык өзгөчөлүгүн аныктап, тактай аларыбыз белгилүү. Адамдын жаш курагы, анын өзгөчөлүгү, коомдо алган орду, ролу ар түрдүү жана көп кырдуу. Арийне, ар бир жаш-курак, жаш-өзгөчөлүктүн өзүнө тиешелүү оң, терс касиет-сапаты, жазылбаган мыйзамдары бар. Бул албетте иликтөө иштерине муктаж жана бүгүнкү күндүн көзү түшүнүгү менен иликтөө ишин жүргүзүү алгылыктуу иштерден болуп саналат. Мына ушул жаатта адамдын жаш курагын, жаш өзгөчөлүгүн анималисттик фразеологизмдердин негизинде иликтөөнү максат кылып, адамдын жаш-курагын туюнткан эки тилдеги (кыргыз, түрк) анималисттик фразеологизмдерди анализдеп, лексика-семантикалык жактан төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүлөт.

Адам баласынын турмуш жолун, өнүгүп-өсүү процессин мезгилдерге бөлүштүрүүнүн натыйжасында, адамдын жаш курагын, курактык өзгөчөлүгүн аныктап, тактай аларыбыз белгилүү. Адамдын жаш курагы, анын өзгөчөлүгү, коомдо алган орду, ролу ар түрдүү жана көп кырдуу. Албетте, курактык өзгөчөлүк - тарыхый принцип, өнүгүүдөгү социалдык кырдаал, негизги иш-аракет менен мүнөздөлөрү, бир курактан, экинчи куракка өтүүдөгү инсандын «жаңы жаралуулары», «жаңы табылгалары» менен түшүндүрүлөрү да айкын. Арийне, ар бир жаш-курак, жаш-өзгөчөлүктүн өзүнө тиешелүү оң, терс касиет-сапаты, жазылбаган мыйзамдары бар. Бул албетте иликтөө иштерине муктаж жана бүгүнкү күндүн көзү түшүнүгү менен иликтөө ишин жүргүзүү алгылыктуу иштерден болуп саналат. Мына ушул жаатта адамдын жаш курагын, жаш өзгөчөлүгүн анималист-тик фразеологизмдердин негизинде иликтөөнү максат кылып, адамдын жаш-курагын туюнткан эки тилдеги (кыргыз, түрк) анималисттик фразеологизмдерди анализдеп, лексика-семантикалык жактан төмөнкүдөй топторго бөлүштүрдүк:

- адамдын жаңы төрөлгөндөн баштап, чонойгонго чейинки жаш курагын билдирүүчү фразеологиялык каражаттар;

- адамдын өсүп-жетилгенин, дасыкканын, турмушта өз ордун тапканын туюнткан фразеологизмдер;

- адамдын ал-күчтөн тайып, картайганын билдирүүчү фразеологиялык туюнтмалар.

Адамдын жаңы төрөлгөндөн баштап, чонойгонго чейинки жаш курагын билдирүүчү фразеологиялык каражаттар

Бул фразео-семантикалык топко, *балапан түгү түшө элек, сары ооз балапан, чил баш, ана кизусу* (с.с., эне козусу), *süt kizusu* (с.с., сүт козусу) туюнтмаларын киргизебиз. Мындай типтеги фразеологизмдердин көбүнчөсүнүн денотаттык структурасы *балапан, козу* маанисиндеги сөздөрдөн куралгандыгын байкоого болот:

1. *Сурма бетинен балапан түгү түшө элек, ак жуумал, уяң көз, бир мүнөздүү он беи жашар кыз* (Ш.Б.); *Эмнеге эле ага жабышып калдыңар, ал ба-*

лапан түгү түшө элек тырмактай бир байкуш...; Байымбет балапан жүнү ката электе, жаштайынан жетимдиктин үстөкө-босток соккусуна жылкын түгөнүп... маанайы пас жүргөн... (Ш.Б.).

2. *Сен уядан жаңы чыккан сары ооз балапаның, такыр курсаксың* (С.С.); *Өткүр идиректүү баланын сары ооз балапан кезинен катаал жолго түшүшүнө не себеп?* (Ч.А.); *Өзүнчө эле адыраңдаган жанагы сары ооз балапан каякка кетти ыя?*; *Дагы жанагы сары ооз балапан го, ыя?* (Ж.Ш.).

3. *Азырынча ал өзү өңдөнгөн чил баштарга кошулуп, бир туруп улак секиртмей ойношот* (Ч.А.); *Эне сүтү оозунан кете элек ал чил баш эмнени билет дейсиң?*; - *Аа чил баштар ушуну да билбейсиңерби, ушу да кетти?*

4. *Benim ana kizuma dokunmayın!* (*Энесинин козусуна тийбесиң!*); *Güzelim der, minicik der ana kizusu der* (*Татынакайым, кичинекейим энесинин козусу дейт*);

5. *Yavrucuğum benim!.. annesinin bir tanecik mini mini süt kizusu!* (*Балакайым менин!.. Анасынын жалгызы, кичинекей сүт козусу!*).

Жогорудагы сүйлөм топтомдорунун бардыгында эле «кичинекей, оокат кылууга жарай элек, өсүп жетиле элек, өтө эле жаш» маанисин билдиргени менен айрым учурда турмушта жетилген, өз ордун тапкан адамды баяндоодо деле бул фразеологиялык тизмек колдонулгандыгын байкаса болот: *Келиндин балапан түгү түшө элек сары жүзү кыпкызыл болуп кетти* (Т.К.). Бул сүйлөмдө *балапан жүнү түшө элек* фразеологиялык тизмеги «кичинекей өтө эле жаш» маанисин туюнтпастан, өзүнүн түз эле маанисинде колдонулгандай элес калтырат. Демек, ар бир жазуучу, автор өзүнүн жеке чеберчилигине жараша фразеологиялык каражаттарды колдонуп, анын маанисин, стилистикалык боектуулугун бирде кеңейтсе, бирде таратып турат.

Бул фразео-семантикалык топтогу *сары ооз балапан, балапан түгү түшө элек, чил баш, ана кизусу* (с.с., эне козусу), *süt kizusu* (с.с., сүт козусу) түрмөктөрү «жаш, кичинекей» маанисин туюнтуп, өз ара семантикалык жалпылыкты түзгөндүгү менен ар биринин колдонулуш мотивациясы жана стилдик боектору ар түрдүү жана көп кырдуу.

Маселен, *чил баш* түрмөгүнө салыштырмалуу, *сары ооз балапан* тизмеги эмоционалдык-экспрессивдик жактан бир топ эле артыкчылык кылса, түрк тилиндеги *ana kuzusu* (с.с., эне козусу), *süt kuzusu* (с.с., сүт козусу) түрмөктөрү көбүнчө кичинекей балдарды эркелетүү нюансында көбүрөөк колдонулат.

Адамдын өсүп-жетилгенин, дасыкканын, турмушта өз ордун тапканын туюнткан фразеологизмдер

Адамдын өсүп-жетилүү, турмушта өз ордун табуу процесси, т.а., адамдын эрезеге жетип, өсүп-жетилген курагы коомдо чоң мааниге ээ. Себеби, азыркы жаштар аягы жок революциялардын каармандары, баатырлары, саясатчылардын курамы, акырында курмандыгы эле болуп калбастан, социалдык-экономикалык өнүгүүнүн кыймылдаткыч күчү да экендиги айкын.

Адамдын жетилгенин, өскөнүн, коомдук статусунун өзгөргөнүн туюнткан кыргыз тилинин корунда бир топ эле фразеологиялык түрмөктөр бар (*багалчагы катуу, борбуя катуу, боорун көтөрүү, кабыргасы катуу, канат-куйругу жетилүү, киши болуу, көзгө көрүнүү, өз колу, өз оозуна жетүү* ж.б.). Бирок эки тилдеги (кыргыз, түрк) анималисттик фразеологизмдердин ичинен бул топко таандык *ат жалын тартуу, ат жалын тартып минүү, өөк kadar olmak* (с.с., эшектей болуу) тизмектерин гана кездештиребиз. Чындыгында эле көчмөн турмушту, жоокерчилик заманды башынан өткөргөн кыргыз эли үчүн ат чоң мааниге ээ болуп, бул фразеологизм кыргыз улутунун колоритине, менталитетине байланыштуу жаралгандай туюлат.

Ат жалын тартып минип эл арасындагы окуяларга аралашып, жигит күтөт (К.О.); *Ат жалын тартып миншике жарасаны сенин кошунуң, жарыгым* (Т.К.); *Мен багам, кор кылбайм, - дейт ат жалын тартып* элге аралашкан Үрбүлүм (Ш.Б.); *Жылматай ат жалын тарткандан* кудайдын кудуретине сыйынууну калтыра элек (К.О.); *Эс тартып ат жалын тарткандан* бери кара жанын карч уруп, иштеп келе жатат (Ж.С.); *Чыңгыз менен Илгиз ат жалын тартып минип*, үйлөнүп, түндүк көтөрүштү (Ч.А.); *Сиз экөөбүз бири-бирибизди ат жалын тартып мингенден бери билишибиз* (К.К.); *Айланым элге жеткирип, ат жалын тартып мингизген* («С»). Сүйлөмдөрдө *ат жалын тартуу, ат жалын тартып минүү* туюнтмалары жөн эле «чоңоюу, эрезеге жетүү, жетилүү» маанисин гана туюнтпастан, эл-журтка аралашып, элдин кызматына жароо, коомдо өз ордун табуу, өз милдетин билүү, аткаруу сыяктуу стилистикалык боектор да кошо камтылган. Ал эми түрк тилиндеги *өөк kadar olmak* (с.с., эшектей болуу) түрмөгү «чоңоюу, эрезеге жетүү» маанисинен башка «акылсыздык, аңкоолук» түрүндө да колдонулуп, полисемиялык фразеологизмдердин катарына кирет. Бул түрмөктүн толук маанисин, оң, терс боекчолорун сүйлөм, контекст ичинде гана толук баамдап, аныктай алабыз:

1. *Yillar yulup, ayaklarımı sürterekten yürüdü. On bir yaşındaki kız da eşek kadar oldu* (Убакыт зымырап өтүп, он бир жашындагы кыз да эшектей болду (эрезеге жетти));

2. *Nüsret Bey oğlunun adam olması için ağzıyla kuş tutsa bile oğlu eşek kadar oldu* (Нүсрет мырза баласынын идиректүү, акыл-эстүү адам болушу үчүн колунан келишинче аракет кылса да, баласы (эшектей) акылсыз болду). Жорудагы сүйлөмдөр-

дөн *өөк kadar olmak* (с.с., эшектей болуу) фразеологиялык тизмегинин оң жана терс мааниси чечмелөөсүз эле ачык-айкын көрүнүп турат.

Демек, *ат жалын тартуу, ат жалын тартып минүү* фразеологиялык түрмөктөрү адамдагы өнүгүп-өсүү, калыптануу процессин (чоңоюу, эрезеге жетүү, жетилүү, коомдо өз ордун табуу) туюнтуп, көбүнчө оң баага, мааниге ээ болсо, *өөк kadar olmak* (с.с., эшектей болуу) тизмеги контекстке ылайык бирде терс, бирде оң боектуулукка ээ.

Адамдын ал-күчтөн тайып, картайганын билдирүүчү фразеологиялык туюнтмалар

Убакыт өткөн сайын ал-күчтөн таюу, карып-картаюу ар бир адамга тиешелүү мыйзам ченемдүү көрүнүш. Мунун оң да, терс да жактары бар. Кыргыздын улуттук колоритине, менталитетине таандык болгон балпайган байбиче, ак сакалдуу чоң ата болуп, карылык доорун сүрүү, бактылуу карылыкка жетүү ар бир адамга эле буйруктуу эмес. Бул – бир; Экинчиден, колуна эч нерсе келбей, эч нерсеге жарабай, ал-күчтөн таюу, албетте бул жагымсыз, терс көрүнүш. Мына ушуга байланыштуу адамдын картайганын, ал-күчтөн тайганын туюнткан төмөнкүдөй фразеологизмдерди кездештиребиз: *эчкинин жашындай жашы калуу, байлооч бүркүттөй, коюп уяşı kadar уяşı kalmak* (с.с., кой жашындай жашы калуу).

1. - *Балдарым, менин да бир аягым төрдө, бир аягым көрдө турат, эчкинин жашындай эле жашым калды... силерге айтарым бир муштумдай бирдиктүү болгула!*; – *Карыдым, арыдым. Эчкинин жашындай жашым калды* (К.О.);

2. *Ээ... балам! Карылык дегениң ушул экен! А дегенде белден алып, анан эки бутуңду туютап, байлооч бүркүттөй кылып отургузуп коет экен* («АТ»);

3. *Koyun uyaşı kadar uyaşı kaldı Osman emminin, gözü doymuyor yine de, hala mal mülk peşinde* (Осман абанын койдун жашындай жашы калса да, дагы эле көзү тойбой, мал-мүлктүн артынан жүрөт); *Babanâ iyi bak koyun uyaşı kadar uyaşı kalmış*, (Атаңды жаакшы кара эчкинин жашындай жашы калыптыр).

Бул топтогу *эчкинин жашындай жашы калуу, коюп уяşı kadar уяşı kalmak* (с.с., кой жашындай жашы калуу) фразеологиялык тизмектери «картаюу, өмүрү аяктап калуу» маанисин өтө таамай, так туюндурса, *байлооч бүркүттөй* фразеологиялык түрмөгү негедир карылыкты жымсалдап, бүдөмүктөнтүп, «колуна эч нерсе келбей отуруп калгандай, ал-күчтөн тайыгандай, эч нерсеге жарабагандай» деген мааниде, өзгөчө стилистикалык боектуулукта чагылдырат.

Жыйынтыктап айтканда, бул макалада адамдын жаш курагын туюндуруучу анималисттик фразеологизмдер эки тилде (кыргыз, түрк) тең азыраак колдонулгандыгын байкадык жана жогоруда айтылган маселелердин негизинде төмөнкүдөй жыйынтыкка келдик:

- Адамдын эрезеге жетип, өсүп-жетилген курагы коомдо чоң мааниге ээ. Себеби, азыркы жаштар аягы жок революциялардын каармандары, баатырлары, саясатчылардын курамы, акырында курмандыгы эле болуп калбастан, социалдык-экономикалык өнүгүүнүн кыймылдаткыч күчү да экендиги белгилүү.

- Кыргыз, түрк тилинде адамдын жаны төрөлгөндөн баштап, чоңойгонго чейинки жаш курагын билдирүүчү фразеологиялык каражаттар (*сары ооз балапан, сүт козусу* (с.с., сүт козусу) башка семантикалык топтогу фразеологиялык түрмөктөргө караганда көбүрөөк колдонулат;

- Адамдын жаш курагын туюндурган анималисттик фразеологизмдердин көпчүлүгү метонимия, метафоралык жол менен жасалат;

Адабияттар

1. Айтматов Ч. Чыгармалар жыйнагы. – Б., 2009, 1-8-том.
2. Жумакунова Г. Түркчө-кыргызча сөздүк. – Б., 2005. – 1002 б.
3. Касымбеков Т. Сынган кылыч. – Ф.: «Мектеп», 1990. – 736 б.
4. Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст] / Түз. А.Акматалиев, С.Мусаев. – Б.: «AVRASIA PRESS» 2010. – 1440 б.
5. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / Түз. Ж.Осмонова. – Б.: КТМУ, 2001. –

- Түрк тилиндеги фразеологизмдерге салыштырмалуу кыргыз тилиндеги фразеологизмдер эмоционалдуу-экспрессивдүүлүк жактан артыкчылыкка ээ.

519 б.

6. Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер (Табияты жана семантикасы) [Текст] / Р.Эгембердиев. – Б., 2007. – 172 б.
 7. AKSOY Ömer Asım. Atasözleri ve deyimler sözlüğü. –А., 1988.
 8. BAHADINLI Yusuf Ziya. Türkçe Deyimler Sözlüğü. –А., 1980.
 9. BAŞTABAK Akif Şinasi. Türkçe-Rusça deyimler sözlüğü. – В., 2005.
 10. SARAÇBAŞI Ertuğrul, MİNNETOĞLU İbrahim. Türkçe deyimler sözlüğü. – İ., 2002.
-